

УДК 639.2(477)(091)

DOI <https://doi.org/10.32851/wba.2019.1.11>

РИБНЕ ГОСПОДАРСТВО ЗА ЧАСІВ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Ткачук А.І. – к. іст. н., доцент

Херсонський державний аграрний університет

У публікації розглядається значення рибного господарства для населення України в пізньому середньовіччі. Рибальство та рибицтво в ставах відігравали виключно важливе значення для мешканців території сучасних українських земель ще з найдавніших часів.

Рибний промисел визначається як одна з основ життєзабезпечення козацтва. Чималий запас рибних ресурсів у річках України дозволяв досить швидко, без особливих витрат часу і засобів, поповнювати харчовий раціон, що визначило рибний промисел одним з головних джерел прожиття запорожців. Запорожці, які займалися рибальством, не мали постійного місця проживання, а селилися, головним чином, «по островах й плавнях, уходячи на зиму у так звані «зимівники». Рибний промисел, як вказують дослідники, на відміну від «звіроловства і випасання худоби», мав досить високий статус у переліку занять запорозьких козаків, що пов'язують із системою їх цінностей. Використання рибних запасів здійснювалося із дотриманням певних правових норм. Для збереження та відтворення риби, заборонялося займатися її ловлею під час нересту або в період нагулу.

Певну увагу приділяється особливостям становлення і ведення ставового рибицтва. Акцентується, що рибне господарство було важливим і необхідним елементом у становленні та розвитку запорізького козацтва. Якщо розведення риби в Європі важливого значення набуло починаючи з XIII ст., на території сучасної України у ставах, які спеціально гатили на невеликих річках, рибу вирощувати розпочали у XIV-XV ст. [4]. На відміну від європейських країн, де гарні стави створювали головним чином у володіннях королів та найбагатших вельмож, в українських землях такі складні водні споруди будувались у великій кількості у Придніпров'ї. Рибицтвом активно займалися в багатьох монастирях. У середині XV ст. вже вміли вирощувати карасів, вирезуба, стерлядь, форель, в багатьох монастирях займалися розведенням коропа та іншої цінної риби.

Таким чином, значення рибного господарства для українського суспільства є непересічним. Отже, рибне господарство було важливим й необхідним елементом у становленні і розвитку запорізького козацтва.

Ключові слова: козацтво, рибні ресурси, рибальство, організація промислу, ставове рибицтво.

Рибальство відіграло виключно важливе значення для мешканців території сучасних українських земель ще з найдавніших часів. Це було зумовлено багатьма факторами, серед яких найголовнішим доцільно виділити багаті природні рибні ресурси

регіону. Так, у писемних джерелах XIV–XVI ст. вилов риби і торгівля нею згадуються як одне з важливих допоміжних видів занять населення України. Зокрема, наявні численні згадки, що рибальство було традиційним промислом запорозьких козаків. При цьому відмічається, що найбільшими центрами рибальства були Дніпро та гирла повноводних рік басейну Чорного моря, водні артерії Полісся [6].

У XIV–XVI ст. основу економіки українських земель становило землеробство, але традиційні промисли – мисливство, бортництво і рибальство не втратили свого значення. Слід відмітити, що ці промисли нерідко виступали як провідні форми господарської діяльності певної частини населення окремих регіонів. Така ситуація, яка призводила до занепаду аграрної культури, була наслідком постійної загрози як від монгольської навали, так й інших небезпечних сусідів. Натомість, величезні обшири східно- та південноукраїнських земель, чия родючість і багатий рослинний та тваринний світи завжди дивували іноземців, збезлюднівши, перетворилися на суцільні мисливські, рибальські й бортні угіддя («уходи») [9].

У джерелах тих часів існував ідеалізований образ українських земель, а саме Подніпров'я. Так, зокрема литовський дипломат, який мандрував до Криму у XVI ст., описав місцеві природні багатства Київщини наступним чином: «Борисфен плине медом і молоком», а «...собак годують дичиною та рибою, оскільки в річках неймовірна кількість мальків і розмаїття великої рибини» [5]. Цікаво описується рибна ловля на «золотій» Прип'яті, званій так за її природні багатства, у гирлі річки Тур: «...у березні вона наповнюється такою безліччю риби, що спис кинутий в її гущу, застрявав й не падає, ніби його встромили в землю – так густо йде риба. Я й сам би цьому не повірив, якби не бачив багато разів, як звідти безупинно вичерпують рибу й наповнюють нею щоденно близько тисячі возів чужоземних купців, котрі щороку з'їжджаються туди». В той же час ця картина контрастує з даними ревізії 1552 р., згідно з якими в Турі виловлювали 150-200 кг риби, та й то не щороку [9].

Ці терени стали основою особливої форми експлуатації природних багатств – сезонного «уходництва». Щодо організації даного промислу в Подніпров'ї є наступні спостереження: «користувались з місцевих уходів як мисливці та рибалки з фаху, так і звичайне селянство й міщанство, відриваючись від своєї щоденної праці. Для них уходи були певним резервом, з якого можна було черпати допомогу в той час, коли звичайні селянські та міщанські заняття несподівано давали менше. Тоді-то можна було звернутись до цього додаткового джерела, маючи з нього доповнення до звичайного бюджету. ... Сама діяльність ватаг уходників призвичаювала їх до солідарності, до об'єднання» [9].

Особливістю уходництва XV–XVI ст. було те, що воно охоплювало все нові й нові території, просуваючись все далі в глибину степів, і втягувало у свою орбіту все більшу кількість людей. У результаті це сприяло поступовому переходу від уходництва до осілости [8].

У XV ст. у традиційній становій структурі українського суспільства у Південній Україні формується суспільний статус козацтва. Ця територія відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, перебувала поза політичним контролем, не мала постійного населення. Цей край постійно вабив козацтвом своїми природними багатствами, що давали можливість займатися ловлею риби та полюванням [9]. Саме заняття уходництвом у попередні періоди, як вважають вчені, відіграло важливе значення у становленні та життєдіяльності козацтва.

Постійна військова небезпека стримувала господарський розвиток цих територій, не дозволяючи повною мірою проявитися тим галузям, які вимагали довготривалого вкладення сил, умінь і часу для отримання результатів. Саме тому рибальство і мисливство, здобули серед козацтва особливої уваги і розвитку, бо не потрібно було чекати роками, щоб скористатися отриманим врожаєм, просто потрібно було уміти взяти готове у природи. Чималий запас рибних ресурсів у річках дозволяв досить швидко, без особливих витрат часу і засобів, поповнювати харчовий раціон, що визначило рибний промисел одним з головних джерел прожиття запорожців [3, 7].

Перші повідомлення про осідання козаків у Пониззі Дніпра за наявними документальними джерелами відносять до середини XVI ст. За історичними згадками відмічається, що козаки, які ходять з Києва на низ Дніпра за рибою й бобрами, не дозволяли собі жодної сваволі й не чинили збитків підданам перекопського царя, польський король відправив до Києва свого підданого Стрета Солтовича, наказавши йому всіх київських козаків переписати, а той реєстр доставити до Варшави. Король зобов'язував воевод складати списки усіх козаків, яким дозволяли займатися уходництвом на Низу, щоб після повернення, у випадку якихось інцидентів, можна було б їх притягти до відповідальності [8].

На Запоріжжі щороку між куренями «кидали ляси», тобто розподіляли риболовецькі та мисливські угіддя. Ставились до цієї справи відповідально, бо риба також була одним з головних харчових продуктів Війська Запорозького. Водночас чимало риби запорожці продавали або вимінювали її на необхідні речі [6].

Запорожці, які займалися рибальством, не мали постійного місця проживання, а селилися, головним чином, «по островах й плавнях, уходячи на зиму у так звані «зимівники». Рибний промисел, як

вказують дослідники, на відміну від «звіроловства і випасання худоби», мав досить високий статус у переліку занять запорозьких козаків, що пов'язують із системою їх цінностей. Так, запорізька чернь не поважала багатства, бо існував образ справжнього запорожця, який зневажає достаток і «за допомогою пияцтва» марнотратив отриманий достаток, доводячи своє презирство до всього, що стосувалося матеріального благополуччя, благочестя і благоустрою. Тому, яким би великим не було багатство, частіше за все воно прогулювалось і рідко на кілька років лишалось. Запорожці не знали розкоші ані в платті, ані в прикрасах, ані в їжі, потребуючи лише військових та промислових знарядь» [3].

Слід зазначити, що на Запоріжжі створювалися, так звані сапетні заводи, розташовані на великих річках, – підприємства, які спеціалізувались на обробці риби і використовували найману працю. Зокрема, у більш пізні часи, у XVIII ст. на Дніпрі, Південному Бузі, узбережжі Азовського і Чорного морів згадуються рибні заводи, які працювали цілий рік. Для перебування там хазяїв і наймитів узимку будувалися хати і землянки, а влітку – курені [1].

Використання рибних запасів здійснювалося із дотриманням певних правових норм. Для збереження та відтворення риби, заборонялося займатися її ловлею під час нересту або в період нагулу. Дослідники вважають, що запорізькі козаки суворо дотримувались цих неписаних правил [6].

Слід звернути увагу на особливості соціальних об'єднань рибалок тих часів. Так, риболовецькі ватаги Запорозької Січі за своєю організацією поділяють на два види: перший – організовані власне із запорожців, другий – так звані «тафи», що керувалися «господарями». Такі ватаги були притулком не лише козаків, але й різного роду бродяг, що не бажали записуватися до війська і відбувати повинності. Після знищення Запорозької Січі напіввійськова організація риболовецького промислу занепала, однак сам промисел не зник, більше того, хоч й у зміненому виді, але збереглися його основні соціальні об'єднання [7].

Окремо необхідно звернути увагу на певні традиції рибництва, які були закладені запоріжцями. Якщо розведення риби в Європі важливого значення набуло починаючи з XIII ст., на території сучасної України у ставах, які спеціально гатили на невеликих річках, рибу ловити розпочали у XIV-XV ст. [4]. На відміну від європейських країн, де гарні стави створювали головним чином у володіннях королів та найбагатших вельмож, в українських землях такі складні водні споруди будувались у великій кількості у Придніпров'ї. Рибництвом активно займалися в багатьох монастирях. У середині XV ст. вже вміли вирощувати карасів, вирезуба, стерлядь, форель, в багатьох монастирях займалися розведенням коропа та іншої цінної риби [2].

Дослідники вважають, що запорожці не лишили остронь ставового рибництва і «вміли з неймовірною спритністю спустати всю воду, виловлювати рибу, чистити стави і знову швидко їх наповнювати і водою, і рибою. Крім того, вони розводили просту, звичайну рибу, але мало де вона була така смачна. Мабуть, знали запорожці, який корм, яка вода потрібні рибі. Іноді підкидали вони у став якусь особливу траву, яку риба дуже охоче їсть і від тієї трави завжди здорова». Цікавими є свідчення щодо того, як запорожці годували рибу – вони розрізали гарбуз навпіл, викидали середину, наповнювали порожнину землею, зв'язували половинки і кидали у воду. Гарбуз йшов на глибину і слугував рибакам кормом. Слід відмітити, що цей спосіб вирізняється й тим, що так годували рибу у давній Індії та Японії [2].

Висновок. Таким чином, значення рибного господарства для українського суспільства є непересічним. Починаючи від заселення території України у давні часи, людство використовувало рибний потенціал весь час. У період пізнього середньовіччя різні категорії населення займалися рибальством, але особливо важливе значення цей промысел мав для запорозьких козаків. В умовах військової небезпеки козацтво, завдяки рибальству, могло забезпечити себе поживною їжею і всім необхідним після продажу риби, вони успішно освоїли й рибництво. Отже, рибне господарство було важливим й необхідним елементом у становленні і розвитку запорозького козацтва.

РЫБНОЕ ХОЗЯЙСТВО ВРЕМЕН ЗАПОРОЖСКОГО КАЗАЧЕСТВА

Ткачук А.И. – к. ист. н., доцент

Херсонский государственный аграрный университет

В публикации раскрывается значение рыбного хозяйства для населения Украины в позднем средневековье. Рыболовство и рыбоводство в прудах играли исключительно важное значение для жителей территории современных украинских земель еще с древнейших времен.

Рыбный промысел рассматривается как одна из основ жизнеобеспечения казачества. Большой запас рыбных ресурсов в реках Украины позволял, без затрат времени и средств, пополнять пищевой рацион. Это делало рыбный промысел одним из главных источников жизни запорожцев. Запорожцы, которые занимались рыболовством, не имели постоянного места жительства. Они селились главным образом «по островам и плавням, уходя на зиму в так называемые «зимовки». Рыбный промысел, как указывают исследователи, в отличие от «звероловства и выпаса скота», имел достаточно высокий статус в перечне занятий запорожских казаков. являясь одним из основополагающих показателей, связанных с системой их ценностей. Использование рыбных запасов осуществлялось с соблюдением определенных правовых норм. Для сохранения и воспроизводства рыбы, запрещалось заниматься ее ловлей во время нереста или в период нагула.

Определенное внимание уделяется особенностям становления и ведения рыбоводства. Акцентируется, что рыбное хозяйство было важным и

необходимым элементом в становлении и развитии запорожского казачества. Если разведения рыбы в Европе важное значение приобрело начиная с XIII в., то на территории современной Украины в прудах начали выращивать в XIV-XV вв. [4]. В отличие от европейских стран, где хорошие пруды создавали главным образом во владениях королей и богатых вельмож, в украинских землях такие сложные водные сооружения строились в большом количестве в Приднепровье. Рыбоводством активно занимались во многих монастырях. В середине XV в. уже умели выращивать карасей, вырезуба, стерлядь, форель, занимались разведением карпа и другой ценной рыбы.

Таким образом, значение рыбного хозяйства для украинского общества незаурядным. Итак, рыбное хозяйство важным и необходимым элементом в становлении и развитии запорожского казачества.

Ключевые слова: казачество, рыбные ресурсы, рыболовство, организация промысла, прудовое рыбоводство.

FISHERY OF THE ZAPORIZHIA COSSACK'S TIMES

*A.I. Tkachuk – Ph.D. in History, Associate Professor
Kherson state Agricultural University*

The value of fishery for the population of Ukraine in the late Middle Age reveals in the publication. Fishing and fish farming in ponds have played an extremely important role for the inhabitants of the territory of the modern Ukrainian lands since ancient times.

Fishery is considered as one of the bases of life support of the Cossacks. A large stock of fish resources in the rivers of Ukraine made it possible, without spending time and money, to replenish the food ration. This made fishing one of the main sources of life for the Cossacks. The Cossacks, who were engaged in fishing, did not have a permanent residence. They settled mainly "on the islands and floodplains, leaving for the winter in the so-called "wintering". Fisheries, as the researchers point out, unlike "hunting and grazing", had a fairly high status in the list of classes of Zaporozhye Cossacks. It was one of the indicators associated with their value system. The use of fish stocks was carried out in compliance with certain legal norms. To preserve and reproduce fish, it was forbidden to engage in its fishing during spawning or during feeding.

Certain attention is paid to features of formation and maintaining fish breeding. It is accented that fishery was an important and necessary element in formation and development of the Zaporizhia Cossacks. If fish breeding in Europe has gained importance starting from the 13th century, then on the territory of modern Ukraine, ponds began to be grown in the 14th-15th centuries. [4]. Unlike European countries, where good ponds were created mainly in the possessions of kings and rich nobles, in Ukrainian lands such complex water structures were built in large numbers in the Dnieper. Actively engaged in fish farming in many monasteries. In the middle of the XV century. already knew how to grow crucian carp, carp, sterlet, trout, were engaged in the cultivation of carp and other valuable fish.

Thus, the importance of fisheries for the Ukrainian sociehas been outstanding. So, fisheries are an important and necessary element in the formation and development of the Zaporozhye Cossacks.

Key words: Cossacks, fish resources, fishery, organization of trade, pond pisciculture.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білівненко С.М. Традиції козацького рибальського промислу на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2009. Вип. XXVI. С. 191-196.
2. Колос О.М. Історичні аспекти становлення рибництва в країнах східної Європи. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/inb/2008-1/08komkse.pdf>.
3. Куманцов М.И. Рыбный промысел казаков Донских, Запорожских, Кубанских. Возникновение и развитие рыболовства Северного Причерноморья. Часть 1. (От древности до начала XX в.). М., 2011. С. 110-127.
4. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. К.: Вікар, 1999. 737 с.
5. Литвин М. Про звичаї татар, литовців та московитів. URL: <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm#f9>
6. Макарчук С.А. Етнографія України. Львів: Світ, 1994. 520 с.
8. Печериця Т.В. П. Рябков – дослідник риболовецького промислу Півдня України. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2001.
9. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. 224 с.
10. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 320 с.

REFERENCES

1. Bilivnenko S.M. (2009). Tradycii' kozac'kogo rybal's'kogo promyslu na Pivdni Ukrai'ny. Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo univertsytetu. Zaporizhzhja: Prosvita. no. XXVI. P. 191-196. [in Ukrainian].
2. Kolos O.M. (2008). Istorychni aspekty stanovlennja rybnyctva v krai'nah shidnoi' Jevropy. URL: <http://base.dnsgb.com.ua/inb/2008-1/08komkse.pdf>. [in Ukrainian].
3. Kumancov M.I. (2011). Rybnyj promysel kazakov Donskih, Zaporozhskih, Kubanskih. Vozniknovenie i razvitie rybolovstva Severnogo Prichernomor'ja. Chast' 1. (Ot drevnosti do nachala XX v.). Moscow. P.110-127. [in Russian].
4. Lanovyk B.D., Matysjakevych Z.M., Matejko R.M. (1999). Ekonomichna istorija Ukrai'ny i svitu. Kyiv: Vikar. [in Ukrainian].
5. Lytvyn M. Pro zvychai' tatar, lytovciv ta moskovytiv. URL: <http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm#f9> [in Ukrainian].
6. Makarchuk S.A. (1994). Etnografija Ukrai'ny. L'viv: Svit. [in Ukrainian].

7. Pecherycja T.V. P. (2001). Rjabkov – doslidnyk rybolovec'kogo promyslu Pivdnja Ukrainy. Special'ni istorychni dyscypliny: pytannja teorii' ta metodyky. Zbirka naukovyh prac' ta spogadiv. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Pirko V.O. (2004). Zaselennja i gospodars'ke osvojennja Stepovoi' Ukrainy v XVI-XVIII st. Donec'k: Shidnyj vydavnychyj dim. [in Ukrainian].
9. Rusyna O.V. (1998). Ukrain'a pid tataramy i Lytvoju. K.: Vydavnychyj dim «Al'ternatyvy». [in Ukrainian].